

ТЕМА 4. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВОУТВОРЕННЯ

Вивчення та засвоєння теоретичних положень цієї теми дасть можливість більш широко розуміти процеси створення та існування держав як в історичному аспекті, так і в сучасний період. Процеси державоутворення та визнання розглядаються багатьма науками (теорією держави та права, управлінням, міжнародним правом, політологією тощо), систематизація цих знань і положень створює підґрунтя для, власне, теоретичного обґрунтування існування та взаємодії держави з іншими суб'єктами міжнародного права.

4.1 Теоретичні аспекти державоутворення

У вузькому розумінні державоутворення – це складний, комплексний довготривалий і багаторівневий процес утворення держави, зумовлений культурними, політичними, релігійними та іншими факторами.

У широкому розумінні державоутворення – це процес, спрямований на актуалізацію національної ідеї в галузі державного управління, вироблення та втілення ідеології державоутворення, створення й становлення держави як системи відносин та її інститутів, що мають забезпечити життєздатність і розвиток держави¹.

Термін «державотворення» (англ. State-building) запровадив у 1975 р. американський соціолог Чарльз Тіллі стосовно історії Західної Європи. Ч. Тіллі виходив з того, що з винайденням пороху, війни в Європі стали вимагати величезних затрат, а тому захистити себе могли лише великі народи, об'єднані сильними державами.

Термін державотворення вживається також для позначення міжнародних зусиль, спрямованих на відбудову, утворення й зміцнення слабких держав у післяконфліктні періоди, таких як план Маршала щодо Німеччини після Другої світової війни.

З проблемою державоутворення тісно пов'язане питання визнання. Як відзначав Ф. Мартенс, міжнародне право «не може визнати, що певне суспільство існує, якщо воно не визнано державним законом, або прийняти його за самостійний політичний механізм, якщо воно не є таким у початках державного права». Отже, відзначав він у міжнародних відносинах кожному законному суспільству належить право як визнання з боку всіх цивілізованих держав законності свого існування.

Визнання – це односторонній добровільний акт держави, в якому вона:

– прямо чи побічно заявляє або про те, що розглядає іншу державу як суб'єкт міжнародного права та має намір підтримувати з нею офіційні відносини, або

– про те, що вважає владу, яка утвердилася неконституційним шляхом у державі або на частині її території, достатньо ефективною, щоб виступати

---

¹ Коник С. М. Державотворення як управлінська категорія [Електронний ресурс] / С. М. Коник // Державне управління: теорія та практика. – 2012. – № 2. – Режим доступу до журн.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_6.

в міждержавних відносинах у якості представника цієї держави або населення відповідної території.

Слід мати на увазі, що обов'язку визнання не існує, це право держави.

За допомогою акту визнання держава погоджується з відповідними змінами в міжнародному правопорядку і/або міжнародної правосуб'єктності. Визнання зокрема свідчить про вихід на міжнародну арену нової держави або уряду і спрямоване на встановлення між державою, що визнає, і державою, яка визнається, правовідносин, характер і обсяг яких залежать від виду та форми визнання.

Визнання на практиці означає, що держава визнає іншу нову державу як юридичну особу, тобто з усіма її правами й обов'язками, що випливають із міжнародного права. Таким чином, право і дієздатність кожного суб'єкта реалізуються у взаємовідносинах з іншими та залежать від їхнього бажання прийняти його в міжнародне співтовариство.

Проблема визнання держави виникала в разі її утворення на колишній залежній території в результаті деколонізації. На теперішній час вона виникає найчастіше при територіальних змінах: об'єднанні двох і більше держав або при їхньому розпаді (поділі, виділенні).

Особливо актуальне визнання при здобутті незалежності, соціальних революціях, а також при нелегітимних засобах зміни політичного режиму (в результаті військового перевороту, при встановленні диктатури або виникненні нової держави в результаті збройної інтервенції іншої держави – наприклад, «Турецької Республіки Північного Кіпру»).

Визнання нової держави є політичним актом і не регламентується міжнародним правом.

У сучасній доктрині міжнародного права існує **дві теорії визнання**:

– *конститутивна*;

– *декларативна*.

Відповідно до **конститутивної теорії визнання** надає *дестинатору (адресату) відповідну конституюючу (правостворюючу) якість: державі – міжнародну правосуб'єктність, уряду – здатність представляти суб'єкта міжнародного права в міждержавних відносинах*. Без визнання з боку групи провідних держав нова держава не може вважатися суб'єктом міжнародного права.

Як уявляється, найбільш вразливий аспект цієї теорії полягає в такому:

по-перше, незрозуміло, якої кількості визнань необхідно для надання дестинатору згаданої якості;

по-друге, як свідчить практика, держави можуть існувати і вступати в ті або інші контакти з іншими державами, а уряди, що прийшли до влади неконституційним шляхом, ефективно представляти суб'єкта міжнародного права і без офіційного визнання.

Конститутивна теорія була широко поширена до Другої світової війни, її прихильниками були Л. Оппенгейм, Г. Лаутерпахт, Д. Анцилотті. Потім більшого поширення набула декларативна теорія, якої нині притримується значна кількість учених-міжнародників.

Відповідно до **декларативної теорії визнання** не надає дестинатору відповідної якості, а лише констатує його появу і слугує засобом, що полегшує здійснення з ним контактів. Іншими словами, визнання носить декларативний (явочний) характер і спрямоване на встановлення стабільних, постійних міжнародних правовідносин між суб'єктами міжнародного права. Визнання припускає внутрішню незалежність знову виниклої держави, але не створює її. Ф. Мартенс писав, що «держава виникає й існує самостійно. Визнанням її лише констатується її народження».

Декларативна теорія знайшла своє закріплення в міжнародно-правових документах: ст. 9 Статуту Організації американських держав, наприклад, закріплює, що політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами. Навіть до визнання держава має право на захист своєї цілісності і незалежності. Поширеною є думка, що декларативна теорія в більшій мірі відповідає реальностям сучасного міжнародного життя. Проте в тих випадках, коли визнають суб'єктом міжнародного права такі утворення, що об'єктивно не можуть бути ними (наприклад, Мальтійський орден), визнання набуває конститутивного або, точніше, квазіконститутивного характеру, надаючи видимість набуття якості, що той, хто визнає, бажає бачити в дестинатора. У сучасних умовах посилення дезінтеграційних процесів актуалізується значення конститутивної теорії – у практиці міжнародного життя відсутність визнання з боку більшості держав суб'єктів міжнародного права, по суті, виключає нового суб'єкта з міжнародного співтовариства (Придніпровська Молдавська Республіка, Республіка Ічкерія). Але коли суб'єкту у визнанні відмовляє тільки частина міжнародного співтовариства, це не може виключити його із сім'ї народів, і тоді починає превалювати і втілюватися в життя декларативна теорія. З приводу членства нової держави в міжнародних організаціях, зокрема в ООН, виникає питання про своєрідне колективне визнання. Практика цієї міжнародної універсальної організації з цього питання дуже різноманітна і не має єдиних підходів. Так, наприклад, коли Єгипет і Сирія в 1958 р. об'єдналися в Об'єднаній Арабській Республіці (ОАР), остання була визнана ООН без яких-небудь спеціальних процедур, а після розпаду ОАР членство в ООН зберегли Єгипет і Сирія. Після поділу Пакистану на дві держави Пакистан зберіг своє членство в ООН, а Бангладеш був прийнятий в ООН у якості нового члена. При створенні ООН дві союзні республіки СРСР – Україна і Білорусія – на основі політичного рішення стали державами-фундаторами ООН поряд із Союзом РСР, не являючись фактично суверенними державами. Після розпаду СРСР було прийнято політичне рішення про членство в ООН Російської Федерації зі статусом постійного члена Ради Безпеки, яка до цього взагалі не була членом ООН. При цьому Україна і Білорусія зберегли своє членство в ООН вже в якості незалежних держав, а інші колишні союзні республіки були прийняті в ООН у якості її нових членів. Уже відзначалося, що інститут визнання не кодифікований і його утворює, головним чином, група звичайних міжнародно-правових норм, що регулюють усі стадії визнання нових держав і урядів, включаючи юридичні наслідки визнання. Інститут визнання носить комплексний характер. Його норми в основному містяться в праві міжнародної

правосуб'єктності, але окремі норми є в праві міжнародних договорів, праві міжнародних організацій тощо¹.

У міжнародному праві існують такі **форми визнання**:

- *de facto*;
- *de jure*;
- *ad hoc*.

Визнання de facto – це визнання офіційне, але не повне. Воно означає вираження непевності в тому, що певна держава або уряд достатньо довговічні або життєздатні. Воно може спричинити встановлення консульських відносин, але це не є обов'язковим. Визнання de facto є практичне визнання, що включає в себе економічні і культурні контакти, при відсутності повних контактів, відсутності дипломатичного визнання. Але й у цих відносинах держава (уряд), у відношенні якої відбулося визнання de facto, вступає в міжнародні відносини як суверен. Так, у 1960 р. СРСР визнав de facto Тимчасовий уряд Алжирської Республіки.

Як правило, через якийсь час визнання de facto трансформується у визнання de jure.

Визнання de jure – це повне, остаточне визнання, що означає встановлення між суб'єктами міжнародного права міжнародних відносин у повному обсязі та в усіх галузях міжнародного спілкування. Визнання de jure здатне спричинити обмін дипломатичними представниками вищого класу, визнання прав визнаної держави на розпорядження майном та іншими цінностями, що належать їй за кордоном, визнання її імунітету від юрисдикції держави, що визнає, тощо. Іноді таке визнання супроводжується різноманітними застереженнями з боку держави, що визнає, наприклад, про територіальні межі поширення визнаної влади (при визнанні Великобританією СРСР у 1924 р.) або про відношення до міжнародних зобов'язань (зроблена Великобританією при визнанні Народної Республіки Болгарії в 1947 р.).

Зустрічаються випадки, коли держава, уряди вступають в офіційний контакт одна з одною вимушено, для розв'язання яких-небудь конкретних питань, але водночас не бажають визнавати одна одну. У цьому випадку ведуть мову **про визнання ad hoc** (у цій ситуації, конкретній справі). Іноді метою таких контактів може бути укладання міжнародних договорів. Наприклад, чотири учасники переговорів про закінчення війни у В'єтнамі (США і три в'єтнамські сторони) підписали в 1973 р. відомі Паризькі угоди, хоча деякі з них один одного не визнавали. Відсутність визнання в таких випадках не повинна відбиватися на юридичній чинності договору.

Види визнання розрізняють у залежності від дестинаторів визнання. В юридичній науці виокремлюють традиційні види визнання (держав і урядів) і попередні або проміжні (визнання націй, сторони, що повстала або воює, організації опору й урядів в еміграції, вигнанні).

Як уже відзначалося, визнання держав має місце, коли на міжнародну

---

¹ Литвиненко І. Л. Визнання держав у міжнародному праві [Електронний ресурс] / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1–2. – С. 238–243. – Режим доступу до журн.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_39.

арену виходить нова незалежна держава, що виникла в результаті революції, війни, об'єднання або поділу держав тощо. Основним критерієм визнання в цьому випадку виступає незалежність визнаної держави і самостійність у здійсненні ефективної державної влади. Крім того, до таких критеріїв слід віднести і легітимність державної влади, що встановилася у визнаній державі. При цьому під легітимністю слід розуміти підтримку населенням режиму, що встановився, а не лише законність приходу до влади.

Відповідно до сформованої міжнародної практики у визнанні повинно бути відмовлено новоствореній державі або уряду, якщо вони ведуть політику агресії, встановлюють режим апартеїду, або створені з порушенням принципу самовизначення.

4.2 Типи держав: формаційний та цивілізаційний підходи

Тип держави – це сукупність держав, що мають схожі загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку, ґрунтуються на однакових економічних (виробничих) відносинах, однаковому поєднанні загальносоціального та вузькогрупового (класового) аспектів їх сутності, аналогічному рівні культурно-духовного розвитку.

Тип держави характеризується:

- елітою (класом, соціальною групою), що перебуває при владі;
- системою виробничих відносин і форм власності, на яких ця влада ґрунтується;
- системою методів і засобів, які застосовує ця влада для захисту виробничих відносин і форм власності;
- реальним (а не декларованим) загальносоціальним змістом політики держави, її справжньою роллю в суспільстві;
- рівнем культурно-духовного розвитку населення держави в цілому і особи зокрема.

Існує два підходи до типології держав: *формаційний* і *цивілізаційний*.

Формаційний підхід заснований на марксистському вченні про зміну суспільно-економічних формацій (їх базис – тип виробничих відносин), кожній з яких відповідає свій історичний тип держав. Рабовласницькій суспільно-економічній формації відповідає рабовласницький тип держави, феодалській – феодалський, буржуазній – буржуазний. **Формація** – це історичний тип суспільства, що ґрунтується на певному способі виробництва. Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої відбувається внаслідок зміни таких, що віджили, типів виробничих відносин і заміни їх новим економічним ладом.

Переваги формаційного підходу:

- продуктивна сама ідея поділяти держави на основі соціально-економічних факторів, що, справді, досить істотно впливають на суспільство;
- він показує поетапність, природно-історичний характер розвитку держави. Джерело розвитку держави замкнуте, на думку представників цієї теорії, в самому суспільстві, а не поза ним. Зміна одного типу іншим – процес об'єктивний, природно-історичний. У цьому процесі кожний наступний тип

держави має бути історично більш прогресивним, ніж попередній.

Недоліки:

– такий підхід багато в чому однолінійний, характеризується зайвою запрограмованістю, у той час як історія різноманітна і далеко не завжди вписується в накреслені для неї схеми;

– недооцінюються духовні фактори (релігійні, національні, культурні тощо), які часом можуть дуже істотно впливати на природу тієї або іншої держави¹.

Інший підхід – **цивілізаційний** – *покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами.*

Цивілізація – *це соціокультурна система, що включає соціально-економічні умови життя суспільства, етнічні та релігійні основи, ступінь гармонії людини і природи, рівень свободи особи – економічної, політичної, соціальної та духовної.*

Прихильники цивілізаційного підходу відкидають формаційний підхід як одномірний і співвідносять державу насамперед з духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку. Англійський історик А. Тойнбі розуміє під «цивілізацією» відносно замкнений і локальний стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак. Кожна цивілізація (А. Тойнбі нараховує 21 цивілізацію) надає стійкої спільності всім державам, що живуть в її межах.

Виходячи з ступеня духовності народу, культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища та інших чинників, прихильники цивілізаційного підходу **поділяють цивілізації на:**

– *первинні;*

– *вторинні.*

До **первинних цивілізацій** віднесені держави – давньосхідна (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма тощо), еллінська (Спарта, Афіни), римська, середньовічна; до **вторинних** – держави Західної Європи, Північної Америки, Східної Європи, Латинської Америки та ін.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства, а не визначається ними. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).

Вторинні цивілізації (держави Нового і Новітнього часу, сучасні держави) виникли на основі відмінності, що позначилася від самого початку, між державною владою і культурно-релігійним комплексом. Влада виявилася не такою всемогутньою і всепроникаючою силою, якою вона поставала в

---

¹ Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

первинних цивілізаціях. Європейська цивілізація, починаючи з часів античності, тяжіє до ринково-власницького устрою, громадянського суспільства і правової організації. Держави Північної Америки сприйняли і розвили цю спрямованість європейських держав.

Переваги цивілізаційного підходу:

– враховуються певні духовні фактори, які є суттєвими в тих або інших конкретно-історичних умовах;

– у зв'язку з розширенням діапазону духовних критеріїв, що характеризують саме особливості тих або інших цивілізацій, утворюється більш заземлена (географічно адресна) типологія держав.

Недоліки:

– недооцінюються соціально-економічні фактори, що найчастіше визначають політику конкретної країни;

– виокремлюючи значну кількість ідеально-духовних факторів як ознак цивілізацій, автори, по суті (вільно або мимоволі), дали типологію не стільки держави, скільки суспільства. Держава має свою природу і характеризується власними параметрами, які не збігаються з критеріями суспільства як більш широкого й місткого поняття¹.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, сукупність пануючих у певний період уявлень кожної особи про характер громадського життя, цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

Таким чином, відповідно до цивілізаційного підходу:

– сутність держави визначається як співвідношенням соціальних сил, так і накопиченням, спадкоємністю культурно-духовних зразків поведінки;

– політика держави – не стільки продукт гри соціальних сил, скільки результат впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації;

– розмаїття національних культур обумовлює шляхи розвитку держав, їх типи.

Відзначимо, що **класифікація держав за типами** може бути здійснена за іншими критеріями.

Типи держав за рівнем захисту прав і свобод людини:

– *правові* (держави з режимом конституційної законності);

– *неправові* (держави з режимом беззаконня, або держави з режимом революційної законності).

Типи держав за способом набуття влади:

– *легітимні* (набуття влади визнано законним з боку населення країни і міжнародного співтовариства);

– *нелегітимні*, але існуючі де-факто (набуття влади здійснено незаконним

---

¹ Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

шляхом).

Типи держав за методами здійснення державної влади:

- демократичні;
- антидемократичні.

Типологія держав за ставленням до релігії:

- теократичні;
- світські;
- клерикальні;
- атеїстичні.

4.3 Зміст основних сучасних теорій держави

Доктрина¹ держави загального добробуту (благоденства). В основі цієї теорії лежать ідеї і висновки соціології. Розробив теорію видатний англійський економіст Дж. Кейнс (1883 – 1946 рр.) у праці «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей». Головний зміст теорії зводиться до такого:

– обґрунтовується, що сучасна «демократична» держава втратила класовий характер і діє в інтересах усіх членів суспільства. Держава використовує такі економічні важелі як політика цін, податки, інвестиції, державне замовлення, кредити, регулювання експорту й імпорту і тим самим впливає на приватний сектор, пристосовує його для блага всіх;

– держава, реалізуючи функцію соціальних послуг (матеріальна допомога, поліпшення умов праці, підвищення заробітної плати і пенсії, поліпшення житлових умов, охорони здоров'я, освіти), забезпечує більш високий рівень життя населення всієї країни;

– поступово відмирає репресивно-каральна функція держави, звужується сфера державного примусу. Як результат робиться висновок, що розвиток змішаної економіки, активізація функції соціальних послуг, відмирання репресивно-каральної функції держави перетворює її з класово-антагоністичної на «державу загального благоденства».

Концепція² національної держави. Головним у цій концепції є обґрунтування того, що основне призначення держави полягає в забезпеченні створення найсприятливіших умов для існування та розвитку певної нації. Нині ця теорія набула поширення у країнах колишнього СРСР, Східної та Південно-Східної Європи. У деяких державах, зокрема в Естонії, Латвії, вона поступово набуває статусу офіційної доктрини. Однак, коли її стануть тлумачити виключно в етнічному плані, ця теорія може тісно наблизитись до фашизму і набути якостей соціально небезпечної. У цьому разі вона може стати теорією національної винятковості, поширення якої на державу може знайти свій вираз у дуже небезпечних гаслах типу «Естонія для естонців», «Україна для українців» тощо. Ця теорія в такому тлумаченні небезпечна тим, що породжує

---

¹ Доктрина – це систематизоване вчення, цілісна концепція, сукупність принципів. На відміну від майже тотожних понять вчення, концепції, теорії, частіше використовується для позначення поглядів з відтінком схоластичності та догматизму (доктрини фашизму, елітаризму, етатизму тощо).

² Концепція – це певний спосіб розуміння, тлумачення, інтерпретації будь-якого явища, процесу, головна точка зору на них, сукупність ідей їх системного висвітлення.

недовіру між людьми різних національностей. В умовах багатонаціональних держав це неминуче веде до конфронтації, і врешті-решт – до насильства і ворожнечі, що ми бачили, наприклад, з подій у колишній Югославії та в деяких інших регіонах світу.

В умовах формування національного ринку за часів феодалізму або боротьби за визволення від колоніальної залежності ідея створення національної держави мала позитивне значення, сприяючи історичному прогресу. Нині, особливо в багатонаціональних країнах, вона може мати місце лише за певних умов, і насамперед коли враховуються реальний стан міжнаціональних відносин та інтереси національних меншин. Завжди слід зважати на ті правові та фактичні наслідки, що стоять за ідеєю національної державності в кожному окремому випадку.

Ідея національної держави не однозначно оцінюється в теорії держави та права, не говорячи вже про політичну практику. Про це свого часу писав В. Винниченко, виступаючи проти правонаціоналістичних позицій у Центральній Раді. Як міщанську характеризував ідею національної держави М. Бердяєв, різко критикував націоналізм у будь-якій формі А. Швейцер, інші представники вчених кіл гуманістичного напрямку.

Етатична концепція держави. *Сутність етатизму полягає в обґрунтуванні необхідності максимального втручання держави в життя суспільства та кожної конкретної особи. У відповідності з етатичними поглядами життя сучасного суспільства постійно ускладнюється, виникають і розвиваються все нові й нові взаємозв'язки як між його складовими частинами, так і між окремими громадянами. Це зумовлює необхідність існування своєрідного «соціального диригента», який упорядковував би, тобто регламентував і контролював здійснення суспільних відносин. Таким «диригентом» у силу лише її одній притаманних властивостей (наявність спеціального апарату управління і примусу, здатність надавати своїм рішенням загальнообов'язкового характеру тощо), може і повинна бути держава. При цьому стверджується необхідність практично необмеженого й вирішального втручання держави практично в усі сфери суспільних відносин – аж до найінтимніших сімейних відносин і виправданість максимального обмеження самоврядування населення. У певних своїх положеннях етатична концепція держави співпадає з фашистським розумінням призначення держави.*

Ця концепція набуває особливої підтримки в державах з недемократичними державно-правовими режимами.

Тоталітарна концепція держави. Перші тоталітарні погляди в історії політичних учень сягають далекого минулого. Так, тоталітарними вважаються теорія давньогрецького філософа Геракліта про необхідність загальної регуляції суспільства, політичні погляди, які висловив у моделі ідеальної держави Платон. Деякі тоталітарні моменти наявні в політичних доктринах А. Сен-Сімона, Г.В.Ф. Гегеля, Ж.-Ж. Руссо. Поняття «тоталітарний» почали вживати критики Муссоліні на початку 20-х років ХХ ст., коли в Італії формувалася фашистська система. Проте Муссоліні сам підхопив це поняття й проголосив своєю метою створення тоталітарної держави.

Концепція тоталітаризму з'явилася на початку 50-х років, коли ще була жива пам'ять про фашизм, у СРСР існував сталінський режим, а нові комуністичні держави наслідували радянську модель правління.

У 1951 р. Х. Арендт опублікувала свою працю «Походження тоталітаризму», в якій давалися соціологічна й політична характеристики тоталітаризму.

Передумови виникнення й розвитку тоталітаризму в політичній практиці пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату. Причому засоби масової інформації є необхідним моментом для існування тоталітаризму взагалі. Завдяки їм проводяться ідеологічне оброблення населення.

Критерієм тоталітаризму є поглинання державою сфери громадянського суспільства, відсутність плюралізму.

Класичними тоталітарними державами вважають гітлерівську Німеччину і СРСР. Причому політичний режим у колишньому Радянському Союзі мав такі етапи:

– період воєнного комунізму 1917 – 1921 рр. (тоталітарно-авторитарний тип політичного режиму);

– 1921 – 1929 рр. (авторитарний режим);

– 1929 – 1956 рр. (тоталітарний режим);

– 1956 – 1985 рр. (зникли ознаки класичного тоталітаризму, але в основному режим залишався тоталітарним).

Занепад епохи тоталітаризму в СРСР почався з часів так званої горбачовської перебудови, коли впала «залізна завіса» ідеологічного монізму й закритості суспільства¹.

Фашистські ідеї державності – це суміш різних положень, метою яких є виправдання, заохочення найнижчих людських інстинктів. Однією з головних складових фашистської теорії є расизм, що поділяє людей за біологічними та соціальними ознаками на декілька груп (рас), одна з яких проголошується істинним представником людського роду. Тому завдання держави забезпечення процвітання панівної раси шляхом завоювання інших держав для розширення «життєвого простору», поширення «культурної раси». При цьому державні органи повинні керуватися партійними ідеологічними настановами, діями вождя, що є істиною в останній інстанції. У сфері міжнародних відносин фашизм виходить з культу грубої сили. Насилля проголошується найважливішим чинником розвитку, а гуманізм – проявом неповноцінності раси, спробою виправдання її слабовілля та боязливості².

Анархістська концепція держави. Основна ідея анархізму полягає в необхідності створення суспільства, в якому, з одного боку, максимально обмежуються можливості втручання держави в повсякденне життя

¹ Горлач М. І. Політологія: наука про політику [Електронний ресурс] / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – Режим доступу до джерела : http://www.dut.edu.ua/uploads/1_705_43949107.pdf.

² Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

суспільства та особи, а з іншого – максимально підвищується роль населення в управлінні загальними справами.

Згідно з анархістськими поглядами в зовнішніх відносинах на державу повинно покладатися лише забезпечення оборони країни від збройних нападів ззовні, та підтримання необхідних, насамперед економічних, зв'язків з іншими державами.

Усередині країни функції держави повинні зводитися до прийняття конституції та незначної кількості найважливіших законів, положення яких мають виключне значення для існування і розвитку всієї країни, а також до забезпечення їх неухильної реалізації. Усі інші внутрішні питання повинні вирішуватися населенням усїєї країни або населенням окремих частин її території безпосередньо (шляхом сходів, зборів, референдумів, виборів) чи органами місцевого самоврядування (радами), що обираються населенням відповідних територій.

Теорія¹ плюралістичної демократії також ґрунтується на положеннях і висновках соціології, але вона використовує не сферу економічної і соціальної діяльності держави, а її політичну систему. Представники цієї теорії Г. Ласкі, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Алєн та інші обґрунтовують, що сучасна держава являє собою сукупність соціальних груп і прошарків, які виникають унаслідок тих чи інших інтересів. *Для захисту своїх інтересів ці спільноти утворюють різні об'єднання громадян, які у свою чергу через свої «заінтересовані групи» чи «групи тиску» впливають на політичну владу, домагаючись реалізації своїх інтересів (потреб).*

Таким чином, соціальні групи і прошарки беруть участь у здійсненні політичної влади, а держава координує й узгоджує можливості всіх об'єднань громадян у реалізації державної влади.

Теорія еліт та елітарної демократії. Теорія еліт поширилася наприкінці XIX – на початку XX ст. Засновниками її були італійські вчені політологи Г. Моска (1856 – 1941 рр.) і В. Паретто (1848 – 1923 рр.). *Сутність цієї теорії зводиться до того, що народ не здатний управляти суспільством. Г. Моска вважав демократію утопією й обґрунтовував, що в усіх цивілізованих суспільствах виникає два класи: правителі й ті, ким управляють. В. Паретто стверджував, що політичне життя є постійна боротьба еліт, зміна яких відбувається шляхом насильства, що еліта виникає у трьох найважливіших сферах суспільного життя: економічній, політичній та інтелектуальній, де індивіди виділяються з середовища інших людей.* Він обґрунтовував теорію конкуренції еліт. У свою чергу Р. Міхельс (1876 – 1936 рр.) застосував теорію еліт до політичних партій. Він вважав, що як буржуазні партії, так і соціалістичні антидемократизуються і депролетаризуються. Рядові члени партії, що не здатні самі управляти, обирають своїх представників, які рано чи пізно відокремлюються від своїх рядових товаришів по партії і перетворюються на партійну еліту. Демократія в партії переходить в олігархію. У партійній еліті

---

¹ Теорія – це комплекс поглядів, уявлень, ідей, які спрямовані на тлумачення та прояснення будь-якого явища; вища, найбільш розвинута форма організації наукового знання, яка дає цілісне уявлення щодо закономірностей та суттєвих зв'язків певної області діяльності.

теж ведеться боротьба, що призводить до заміни однієї партійної еліти іншою.

У сучасних умовах поширилася теорія **неоелітаризму**, або **елітарної демократії**. Представники цієї теорії Х. Ласуел, Д. Сарторі, Х. Зейглер вважають, що народоправство приречене на невдачу та веде до диктатури. Щоб цього не сталося, суспільством має управляти компетентна еліта. Для цього необхідно поєднати елітаризм з елементами плюралістичної демократії. Сутність теорії елітарної демократії зводиться до такого: а) в сучасному суспільстві діє не одна, а кілька еліт; б) між ними існує конкуренція; в) еліти контролюються народними масами шляхом загального виборчого права; г) це стимулює конкуренцію еліт; г) доступ в еліту залишається відкритим для всіх, вона поповнюється за рахунок вихідців з народу.

Концепція правової держави. Правова держава – це така держава, в якій на основі чинного права реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому, де держава і людина несуть взаємну відповідальність згідно з чинним правовим законом.

Теорія правової держави бере свій початок з античності. Хоча в самій античній державно-правовій практиці й політичних вченнях відсутні системні теоретичні концепції правової держави, але в той же час ідейні передумови правової державності, досвід демократії, республіканізму та правопорядку, що були започатковані в античну епоху, безумовно, вплинули на подальше формування теоретичних уявлень і практику правової державності.

Перші теоретично розвинені концепції правової держави виникають у період переходу суспільства від феодального ладу до капіталізму. Історично це відбувається в загальному руслі виникнення прогресивних течій буржуазної політичної та правової думки, становлення і розвитку нового юридичного світогляду, критики феодального свавілля і беззаконня, абсолютистського режиму, утвердження ідей гуманізму, принципів свободи і рівності всіх людей, невідчужуваних прав людини, пошуків різних державно-правових заходів, конструкцій і форм (розподіл державних влад, конституціоналізм, верховенство права і закону тощо), спрямованих проти узурпації публічної політичної влади та її безвідповідальності перед суспільством. Починаючи з Нового часу, теорія правової держави була суттєво доповнена завдяки безпосередньому зверненню до ідеї прав людини.

Правова держава, до побудови якої ми прагнемо, виступає найдосконалішою формою організації і функціонування державної влади. Розвиток правової держави невіддільний від становлення прав людини, які власне і виступили тією ключовою категорією, навколо якої розвивались головні її характеристики. Лише правова держава може виступати як об'єктивний виразник інтересів внутрішньо неоднорідного та суперечливого громадянського суспільства.

На найвищому законодавчому рівні в Конституції України проголошено, що наша держава є демократичною, правовою і соціальною. Це важливе положення закріплює напрям подальшого розвитку нашої держави. Які ж характеристики дозволяють назвати ту чи іншу державу демократичною,

правовою і соціальною? У сучасних умовах вона має відповідати принаймні таким ознакам: визнання принципів панування права, верховенства Конституції і правових законів; визнання народу єдиним джерелом державної влади; демократичних способів формування органів державної влади; пріоритетності прав людини; гарантії прав меншості на власну думку та її вільне висловлення; поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; ідейного і політичного та економічного плюралізму; соціальних гарантій і стабільності.

Провідними принципами правової держави є **принципи панування права і верховенства правового закону**. Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Розмежування права і закону має значне гуманістичне значення, оскільки саме право слугує критерієм якості закону, дозволяє оцінити, наскільки закон відповідає правам людини, її інтересам і потребам, ідеям соціальної справедливості, формальної рівності. Закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні акти – на основі законів та на їх виконання.

Зв'язаність держави правами та свободами особи передбачає юридичну рівність громадянина і держави та їх взаємну відповідальність, стабільний правовий статус особи та наявність ефективного механізму забезпечення прав і свобод особи.

Принцип поділу влади передбачає правове розмежування сфер діяльності гілок державної влади, розподіл владних повноважень між державними органами, їх взаємну підконтрольність, що зменшує ризик узурпації державної влади та її свавілля¹.

Концепція соціальної держави. *Соціальна держава – це правова держава розвинутого громадянського суспільства з соціально орієнтованим ринковим господарством, яка здатна створити умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, гарантувати соціальну справедливість і соціальну безпеку особи, встановити соціальну згоду в суспільстві.*

Ознаки соціальної держави:

- наявність правової держави та розвинутого громадянського суспільства як умови його функціонування;
- наявність економічної основи – соціально орієнтованого ринкового господарства;
- наявність юридичної основи – соціального законодавства і здійснення на його основі соціальної політики;
- гарантування реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини;
- гарантування соціальної безпеки особи, здатної самостійно забезпечувати необхідний (достатній) рівень матеріального добробуту для себе і членів своєї сім'ї (професійне навчання, перекваліфікація, рівність стартових можливостей для молоді);
- надання державою соціальної допомоги громадянам хоч би на рівні

---

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с.

прожиткового мінімуму, які неспроможні нести відповідальність за свій добробут – соціально незахищеним верствам населення: особам похилого віку, працевдатним (хворим), безробітним з незалежних від них причин;

– проведення соціальної політики держави, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості та соціальної злагоди в суспільстві, зведення до мінімуму надмірного майнового розшарування населення, формування «середнього класу» (розумне обкладання доходів).

Теорія конвергенції. *Сутність цієї теорії полягає в тому, що у світі існує дві протилежні системи – капіталізм і соціалізм, вони поступово зближуються, втрачають різницю між собою і на певному етапі розвитку зливаються в постіндустріальне суспільство.* Ця теорія виникла в 50–60-х роках ХХ ст. Її основоположниками були Р. Арон, Д. Гелберейт, П. Сорокін, Я. Тінберген та ін. Фактично в сучасних умовах ця теорія втілюється в життя в незалежних державах колишнього Радянського Союзу.

Теорія «глобалізації» (світової держави) виникла на рубежі ХХ – ХХІ ст. Родоначальник – автор терміна американський економіст Р. Робертсон. *Ця теорія йде далі як теорії «конвергенції», оскільки стверджує не тільки про зближення держав, але ще й про стирання державних кордонів у результаті уніфікації всіх сфер життєдіяльності різних суспільств світу.* При цьому еталоном (зразком) для всіх держав світу є західний світ, його цінності, ринкова економіка, технологічний прогрес – до них повинні «підтягуватися», добровільно чи примусово, усі суспільства планети і на їх основі передбачається побудова світової політичної системи, світової держави («загальної всесвітньої цивілізації»). Крім того, Захід одержує статус арбітра у вирішенні конфліктних ситуацій на планеті, що особливо стосуються гуманітарних цінностей, аж до втручання в справи будь-якої держави з метою їх відстоювання. Колишня «ідея держави» проголошується менш цінною і значимою, ніж світова держава. Показниками поступового стирання державних кордонів (у такій інтерпретації «глобалізації») слугують існуючі наднаціональні, міжнародні та європейські структури, співтовариства та співдружності (Міжнародний валютний фонд, Міжнародний Гаазький трибунал, Міжнародний кримінальний суд, ООН, НАТО, Європейський союз та інші), що відпрацювали механізми нав'язування своїх рішень державам.

Ця теорія має міфологізований характер, оскільки вважає за можливе побудувати всесвітнє цивілізоване суспільство у формі світової держави в результаті усвідомлення необхідності його створення всіма суспільствами планети. Вона базується на ілюзіях про те, що таке усвідомлення відкриє шлях до інтеграції, демократії і співробітництва, подолання соціальних протиріч. Зовсім не враховуються можливі негативні наслідки глобалізаційного процесу (соціальні конфлікти, конфронтації цивілізацій, загроза міжнародного тероризму тощо). До того ж, пропагується гегемонізм держав Заходу над усіма іншими.

У теорії глобалізації є як прихильники, так і супротивники. На думку останніх, глобалізація не несе нічого гарного державам, навпаки, поглинає їх національну своєрідність, позбавляє суверенітету, насамперед економічного.

Нереальним є впровадження єдиного етико-правового світогляду в усьому світі.

Водночас загальні інтереси людства вимагають вирішення загальними зусиллями глобальних проблем, які загрожують самому його існуванню, що аж ніяк не означає світового державотворення. Їх успішне вирішення можливе на принципах згоди і забезпечення рівності всіх держав незалежно від їх розміру і рівня економічного розвитку, відсутності гегемонізму, на демократичній юридичній основі, повазі та обов'язковому виконанні міжнародно-правових зобов'язань і внутрішньодержавних законів.

Технократична концепція держави. Серед сучасних модифікацій класичних моделей і теоретичних конструкцій політичної влади особливе місце займає типологія влади М. Вебера (1864 – 1920 рр.). *Він убачав головну особливість функціонування парламентської демократії в способах відбору політичних лідерів і контролю над технічно орієнтованою адміністративною бюрократією.*

Найсучаснішою та найперспективнішою, за М. Вебером, є раціонально-легітимна влада. Основним і головним елементом цієї влади є професійна бюрократія. Бюрократія (буквально «влада конторських службовців») асоціювалася у М. Вебера з типом панування, заснованого не на традиційному шануванні, а на суворих і раціональних правилах легалістського (законом регульованого і контрольованого) характеру і призначення. Це панування включає такі особливості:

- існування відокремлених служб і компетенції, суворо визначених у законах і правилах з метою зручності для прийняття рішень і контролю;
- захист статусу і компетенції службовців (незмінність суддів, гарантоване просування по службі та пенсія за вислугу років у чиновників тощо);
- чітка ієрархія у виконанні розпорядчих управлінських функцій і функцій виконавчих;
- добір кадрів на конкурсній основі;
- повне відособлення службової функції, що виконується, від особистісних властивостей і характеристик службовця, оскільки він не може бути власником своєї посади або коштів управління.

На зміну капіталізму, згідно з М. Вебером, прийде не соціалізм, а бюрократизоване з метою раціонального управління суспільство. Ця думка була підхоплена та розвинена сучасними теоретиками менеджерної революції і постіндустріального суспільства.

В основі технократичних концепцій володарювання лежить давня ідея особливої ролі людей з високим рівнем освіти у здійсненні влади.

У 20–30-х рр. минулого сторіччя в США в обстановці глибокої економічної депресії набув популярності рух технічної інтелігенції, яка вперше назвала себе технократами. Наука, інженерне мислення і наявна технологія, стверджували технократи, мають усе необхідне для здійснення вікової «американської мрії» про достаток і процвітання. Однак людська праця і машинна техніка використовуються в межах застарілого економічного устрою, що, власне, і призвело до депресії. Лідер цього руху М. Скотт, маловідомий інженер-енергетик, виступив з пропозицією створити велику професійну

організацію, яка об'єднала б зусилля вчених, педагогів, архітекторів, експертів з санітарії, лісоводів, бухгалтерів, інженерів із завданням раціоналізувати існуюче промислове виробництво.

Новий варіант технократичних ідей був запропонований американським соціологом Дж. Бернхемом у 1941 р. у книзі «Революція менеджерів». Зокрема він писав, що технократія в особі керівників (менеджерів, організаторів) стала соціальною і політичною реальністю в низці найбільших сучасних держав, таких як США, Німеччина і СРСР. Таким чином, вважав він, спостерігається тенденція до заміни капіталізму і соціалізму «суспільством керівників», в якому державні функції стануть функціями спеціально винайденого менеджерами політичного механізму.

Теорія модернізації (модернізм) – *сукупність розповсюджених у західній політології та соціології концепцій суспільно-політичного й економічного розвитку, які пояснюють процес переходу від стабільного традиційного до сучасного індустріального і постіндустріального суспільства, яке безперервно змінюється*¹.

Поняття «модернізація» з'явилося на початку 50-х рр. ХХ ст. для характеристики країн, які здійснювали перехід від індустріального до постіндустріального суспільства, тобто інформаційного суспільства, насамперед через удосконалення економічної інфраструктури, управлінських механізмів економічного зростання та використання найновіших технологій передачі інформації.

Поняття модернізації має досить неоднозначний характер. У перекладі з французької «modern» означає сучасний, найновіший, що дає змогу інтерпретувати це поняття як удосконалення чогось з метою приведення у відповідність із сучасними змінами. З точки зору історичної науки – це процес, що приводить до трансформаційних перетворень у суспільстві.

У процесі еволюції модернізації як міждисциплінарної теорії та її поступової політизації кристалізувалося поняття «політична модернізація», яке нині пов'язується з формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією, розширенням політичної участі населення, закріпленням демократичних цінностей, норм та управлінських засад у сучасному українському суспільстві.

Модернізація, як засвідчує світова суспільно-політична думка, є однією з необхідних умов встановлення нового світового порядку та цивілізаційних змін. В основі її лежить визначення того, що модернізація виступає головною закономірністю соціального розвитку постійних змін, ускладнення політичних економічних, управлінських структур та інших функцій відповідно до потреб ефективного функціонування суспільства. Розумінням сутності модернізації має бути усвідомлення її як процесу оновлення в душі вимог сучасності, тому й одержало однастайне визнання вчених світу.

Перші прояви модернізації збіглися в часі з початком зародження інформаційного суспільства. Саме у другій половині 60-х рр. ХХ ст. термін

---

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 238 с.

«інформаційне суспільство» був введений професором Токійського технологічного університету Ю. Хаяши й став загальноживаним у доповідях, що подавалися японському уряду організаціями, Агентством економічного планування, Інститутом розробки використання комп'ютерів, Радою зі структури промисловості. У документах стверджувалось, що інформаційне суспільство – це суспільство інформації високої якості та наявних засобів для її розподілу.

Важливою ознакою інформаційного суспільства є зміни, що відбуваються в політичній сфері та характері міжнародних відносин. У таких умовах держава та різні політичні сили стають основним суб'єктом становлення та розвитку глобальних інформаційних систем. Отже, інформація та знання перетворюються на головний ресурс держави.

Використання у сфері державного управління інформаційно-комунікаційних технологій сприяє перетворенню інститутів влади на інформаційно відкриті демократичні установи, доступні для населення. Завдяки використанню сучасних технологій підвищується ефективність діяльності органів державного управління.

Найперше, така можливість здійснюється завдяки Інтернет-ресурсам, які сприяють оперативному доступу необмеженої кількості людей до текстів законопроектів ще на стадії їх попередньої розробки, а також до надходження максимального обсягу аналітичних матеріалів у суспільні інститути.

Крім того, принциповим нововведенням є можливість кожного громадянина з мінімальними, практично нульовими, витратами звернутися до необмеженої за своїм складом аудиторії – всіх підключених до Інтернету. Таким чином, можемо зробити висновок, що у громадян України принципово розширюються можливості захищати свої інтереси на регіональному і державному рівнях. Завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям збільшується група людей, які мають можливість брати участь у виробленні та прийнятті управлінських рішень, створюються передумови для поступового зменшення нерівності політичних можливостей громадян, актуалізується інтерес молоді до публічної політичної діяльності¹.

Теорія солідаризму. Ця теорія поширилась у другій половині XIX – першій половині XX ст. Л. Дюгі (1859 – 1928 рр.), критикуючи марксизм на основі ідей французьких соціологів О. Конта, Л. Буржуа, Б. Дюркгейма, розвинув концепцію соціальної солідарності. *Державу він вважав засобом забезпечення соціальної солідарності класів, організованою силою суспільства, яка встановлює взаємозалежність і спільність інтересів різних соціальних груп і класів. При цьому Л. Дюгі відкидав класові суперечності, політичну боротьбу та соціалістичну революцію.*

Контрольні питання:

1. Назвіть теорії визнання.

---

¹ Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / [Е. А. Афонін, Я. В. Бережний, О. Л. Вальєвський та ін.]; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. – К. : НАДУ, 2010. – 299 с.

2. Сформулюйте визначення державоутворення в широкому та вузькому розуміннях.
3. Наведіть класифікацію типів держав.
4. Розкрийте основні сучасні концепції держави.
5. Покажіть співвідношення правової та соціальної теорій держави.